

HET ONTSTAAN VAN HEILIGE RUIMTES

Felicia Dekkers

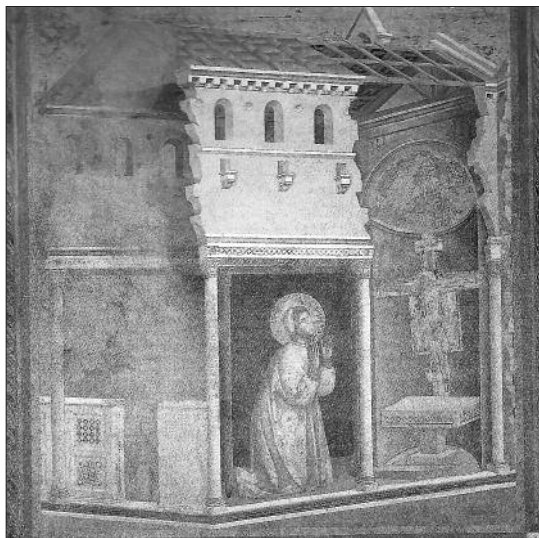
De 'andere' plaats...

Over de relatie tussen kunst en ruimte

Heterotopie, 'andere plaats' staat voor de transformatie van een alledaagse plek in een speciale, soms heilige plaats. Dit kan gebeuren doordat bijvoorbeeld de maagd Maria verschijnt in een doodgewone grot in Lourdes, die daardoor ineens in een heilige plek verandert. Maar niet alleen Maria-verschijningen kunnen dat effect hebben. Ook kunst kan een plek transformeren, een ruimte er plots heel anders uit laten zien.

Drs. F. Dekkers, neerlandica en theologe, verzorgt vanuit Bureau Beeldzin lezingen, workshops en vormingsdagen. Daarnaast is zij (beeld)redacteur bij Uitgeverij Abdi van Berne in Heeswijk.

Wat is een ruimte? Iets dat omgeven is door muren, een vloer en een dak. Of een ruimte in de natuur: een open plek in het bos, een grot, een kruising van wegen, een struik in de woestijn. Maar soms wordt zo'n ruimte, zo'n plaats, ineens een bijzondere plaats. Veel bijbelverhalen en andere verhalen spelen zich af op een gewone plaats die – éven – bijzonder wordt. In dit artikel ga ik op zoek hoe kunst in de vorm van tekst en beeld, een ruimte verandert in iets anders, in misschien wel een heilige plaats of ruimte. Daartoe breng ik het begrip heterotopie in verband met kunst, via een haiku en enkele kunstafbeeldingen.

Giotto, Franciscus in het oude kerkje van San Damiano. Bovenkerk Assisi

Een kruisbeeld hangt aan de muur in een vervallen kerkje. De ruimte binnen en buiten is het aanzien niet waard. Op zijn knieën zit Franciscus te bidden. Maar de Gekruisigde spreekt hem aan: 'Franciscus, ga heen en herstel dit huis...' Die stem grijpt in op zijn leven, geeft hem een andere richting en verandert de ruimte in een ontmoetingsplek. Een praktische opdracht, denkt Franciscus en gaat aan de slag op die plaats: stenen sjouwen, het dak repareren. Maar zijn eigenlijke opdracht gaat veel verder. Als hij in 1209 voor de Paus staat om de stichting van zijn armoedeorde te bepleiten, zal hij beseffen dat hij iets doet met het huis van de Kerk.

Zo hebben in alle eeuwen talloze stemmen geklonken tot eenvoudige herdersjongens, tot een jong meisje, tot Franciscus of tot een pater die opdracht kreeg naar de melaatsen te gaan. Die ervaring heeft de gewone ruimte waarbinnen ze klonken, een veld, een grot of een kerk, veranderd in een heilige ruimte. Een gewone plek wordt een heilige plaats, waar wij onze schoenen voor uitdoen zoals Mozes deed. Een stapel stenen wordt een altaar met de naam Betel waar iemand in dankbaarheid voor knielt zoals Jacob.

Bemiddelingsruimte

Eenvoudig gezegd: er is een ruimte en iets gebeurt... Soms onbewust, soms bewust, soms toevallig, soms geregisseerd. Een eenvoudig gebaar, gebed of ritueel maar ook kunst, vormgeving of poëzie begeleiden die verandering, geven de ruimte een andere vorm. Wat is nu de relatie tussen deze toevoegingen en de oorspronkelijke plek? Daarvoor dienen we ons te verdiepen in het woord ruimte, plaats. Het Griekse woord *topos* betekent plaats, plek. We kennen ook de woorden utopie en eutopie. Utopie, *ou-topos* is 'geen plaats'. Het is er nog niet, zo'n plaats, het kan er nog komen. Eutopie, *eu-topos* betekent 'goede plaats'. Foucault gebruikt in een lezing (1967) voor het eerst het woord heterotopie, om het tegenover de begrippen utopie en eutopie te zetten. Heterotopie wil zeggen 'andere plaats'. Volgens Lieven De Cauter (filosoof aan de universiteit van Leuven) is de heterotopie een bemiddelingsruimte tussen bijvoorbeeld leven en dood, zoals het kerkhof. Er vindt op het kerkhof een bemiddeling plaats tussen het dagelijks leven en de cultuur van datgene wat normaal uitgebannen is en onzichtbaar, de dood. De plaats, de woorden en de rituelen van het kerkhof bewerkstelligen die heterotopie. Andere heterotopieën zijn een theater, een hamam, een schip, een tuin of een kerk. Zo'n plaats doorbreekt de continuïteit van de dagelijkse ruimte waarin wij leven. Soms gebeurt dat ook in poëzie, zoals in de beroemde haiku van Basho:

O, oude vijver
kikvors springt van de kant
geluid van water

Een stille ruimte, al eeuwen zo. Je ziet het voor je: stenen met oude mossen, een vijver omringd door bomen met grote wortels. Een kersenboom naast de

vijver, bloesems die stil op het wateroppervlak liggen. Alsof het altijd zo zal blijven... Maar één beweging - in het nu - brengt verandering in de tijd: de sprong van de kikvors, de rimpeling van het water veranderen de ruimte in een andere ruimte, in beweging: iets gebeurt en wij worden via het gedicht in die beweging meegenomen.

Kunst is of bewerkstelligt dus zo'n heterotopie. Het gebeurt al rondkijkend in een kerk: de kunstenaar Von Stockhausen ontwierp ramen voor de Liebfrauenkirche in Koblenz rond allerlei vrouwenfiguren uit bijbel en moderne tijd. We zien op de afbeelding van het raamfragment links een sprekende vrouwenfiguur staan en rechts een groepje mannen met een tekst bovenin. Een vrouw, Maria van Magdala, komt de ruimte binnen waar de mannen, de apostelen, zich verborgen houden. Het is een ruimte van angst. Je ziet het aan de gezichten. Angst en ongelof. Ze heeft de Heer gezien, zegt ze, en die ruimte verandert omdat via haar woorden opnieuw hoop binnenkomt. En de kunstenaar voegt een element aan het verhaal toe: het is echt waar, kijk maar naar haar handen... De ruimte waar de apostelen bijeen waren is er nog, maar deze is onomkeerbaar gewijzigd: de oude besloten ruimte is veranderd in een nieuwe tijd, in een toekomst, in een open ruimte met uitzicht.

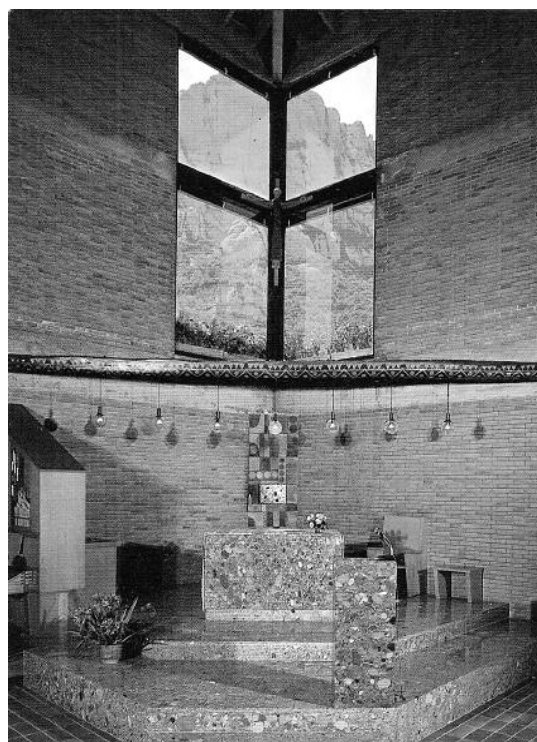
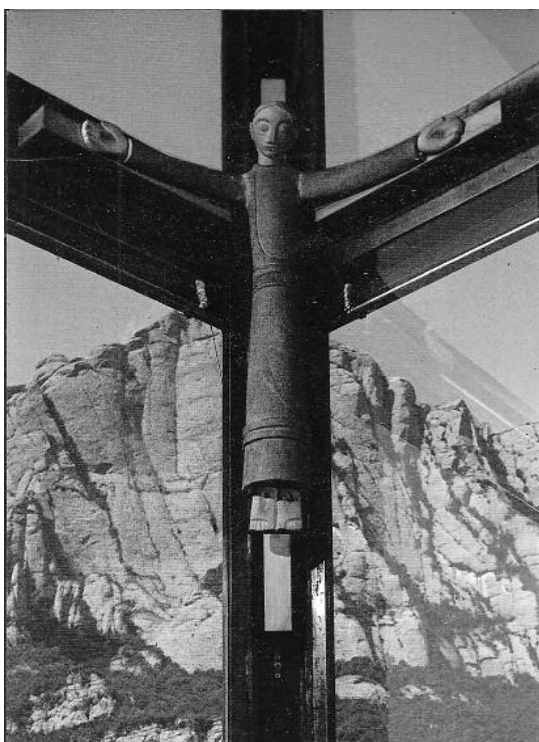
In beide gevallen is sprake van heterotopie: iets gebeurt en dat maakt een gewone ruimte - een vijver in de natuur, een zaal waar mensen zich verborgen houden - tot een andere ruimte. Wij, die kijken, zien het ineens gebeuren. De kunstenaar bewerkt een verandering, doorbreekt de continuïteit van die

dagelijkse ruimte en ons verwachtingspatroon.

Het klooster Sant Benet bevindt zich halverwege de weg omhoog op de berg Montserrat in Spanje: een modern klooster van de Benedictinessen met een strak en sober vormgegeven kapel. Geen zwarte Madonna in een grote kerk zoals wel boven op de berg. Hier vind je een kapel met houten banken, een ambo, een altaar en twee ramen, maar eenmaal gezeten word je onverwachts geraakt. Hoog achter het altaar zijn twee grote ramen, die elkaar in een hoek raken. Midden op het raam een Gekruisigde, alweer, maar anders. Vanwege de hoek die het raam maakt, zie je hier geen lijdensfiguur hangend aan een kruis, maar een Christus die ieder in de ruimte omarmt, jou ook. Terwijl je dit beseft, kijk je uit op de wereld achter het raam, de rotsen van Montserrat en de blauwe lucht daar achter. In plaats van het uitzicht op een lijdende Christus hangend aan een muur achter het altaar zoals in de meeste kerkruimtes, nodigt deze plaats jou uit om via de omarming, de liefde van Christus te kijken naar de wereld. Deze 'gewone' plaats wordt zo een 'andere plaats', een heterotopie. Erik Borgman formuleerde het in een lezing onlangs zo: 'De heterotopie breekt het gegeven heden open, zodat waarheid, goedheid en liefde weer verschijnen als mogelijke zinvolle categorieën.'² De architect en kunstenaar bewerken dat deze kapelruimte je dieper dan normaal raakt en tot een opdracht wordt, aan jou, aan ieder die in deze ruimte verkeert. En het is juist dit geraakt worden dat ons voert tot een ervaring van het hogere, het andere, dat wat mogelijk is: zo'n ruimte wordt dan een plaatsnaam van God, voor even...

Hans Gottfried von Stockhausen, Koblenzer Liebfrauenkirche. 1992

Kloosterkapel Sant Benet in Montserrat, Spanje

² Erik Borgman op Symposium Hier en nu op 15 mei 2009 en in: *Want de plaats waarop je staat is heilige grond.* Boom 2008